

**Дика Наталія Михайлівна, доцент кафедри української мови
Гуманітарного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка
кандидат педагогічних наук**

ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ (ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ)

Анотація. У статті висвітлено проблему вивчення лінгвістичних понять з морфології та подано систему вправ, спрямовану на формування мовних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів під час вивчення іменних частин мови.

Ключові слова: грамати́ка, морфоло́гія, мовна система, лінгвістичне поняття, морфологі́чні категорії.

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения лингвистических понятий морфологии и представлено систему упражнений, направленную на формирование языковых понятий в учащихся общеобразовательных учебных заведений при изучении именных частей речи.

Ключевые слова: грамматика, морфология, языковая система, лингвистическое понятие, морфологическая категория.

Annotation. The article deals with the problem of studying linguistic concepts with morphology and presented a system of exercises aimed at creating linguistic concepts in students of secondary schools in the study of nominal parts of speech.

Key words: grammar, morphology, syntax, linguistic concepts, morphological category.

Вивчення лінгвістичних понять з морфології — складний і поступовий процес, що потребує врахування системного характеру мови, особливостей лексико-граматичних класів частин мови, їхніх диференційних ознак та розуміння специфіки морфологічних категорій як засобу ефективної комунікації.

На сучасному етапі розвитку національної освіти актуальним є розгляд національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, яка зумовлена необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти, вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, інтеграцію її в європейський і світовий освітній простір [4]. Тому сьогодні актуальним є створення нових підходів до формування лінгвістичних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі вивчення морфології, що максимально відповідатиме психолого-лінгвістичним закономірностям їхнього розвитку.

Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, Т. Гоголіна,

О. Есперсен, О. Пешковський, А. Рубаєва, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, Л. Щерба та ін., праці яких висвітлюють систему сучасних концепцій на процес формування лінгвістичної термінології в учнів ЗНЗ та профільної школи.

Окремі аспекти вивчення мовних понять розробляли вчені-методисти О. Біляєв, В. Мельничайко, С. Караман, М. Львов, М. Пентилюк, С. Омельчук, К. Плиско та ін..

Мета статті полягає у висвітленні етапів формування лінгвістичних понять під час вивчення іменних частин мови та в розробленні системи вправ і завдань, спрямованих на оволодіння учнями лінгвістичних понять у ЗНЗ.

Поняття — дуже складна логічна, гносеологічна категорія. Це результат певного етапу в розвитку знань і науки загалом. Поняття є однією з форм мислення, і виступає як засіб пізнання, висування гіпотез і теорій. Мислення може відобразитися в різних формах: поняттях, судженнях, умовиводах. Поняття не просто слугує формою відображення дійсності, а й розкриває сутнісні характеристики речей, внутрішні, корінні модифікації, що визначають властивості предметів, їх суперечливу природу [1, 87].

Щодо логіки становлення лінгвістичних понять, то воно відбувається двома шляхами: поняття у процесі формування поглиблюються, уточнюються і узагальнюються, або ж усуваються, як не наукові, на зміну їм виникають нові поняття, або ж доповнюються, модифікуються раніше вивчені. Наукові поняття здатні концентрувати розрізнені факти мови і стають орієнтиром усвідомленої практичної мовної діяльності особистості.

Програмами визначено державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів (рис.1.).

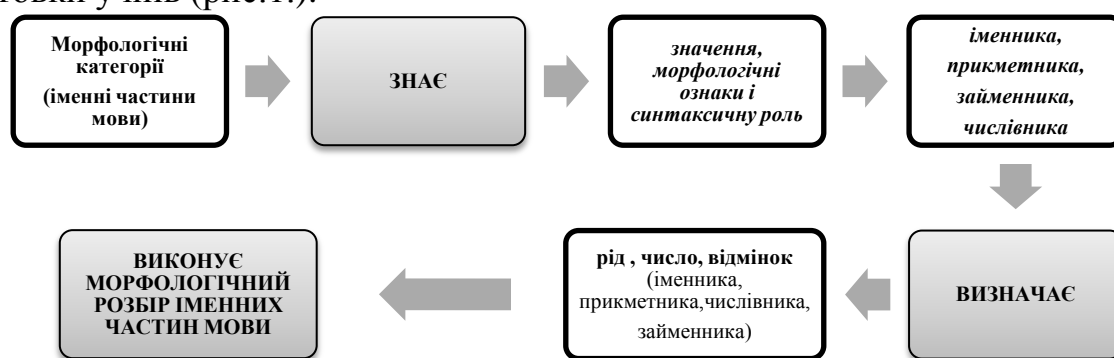

Рис.1. Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у процесі вивчення граматики (Іменні частини мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль)

Відповідно до цього, вивчення морфології має практичну спрямованість, адже відкриває можливості для розвитку мовлення учнів на основі засвоєння граматичних норм і правил, сприяє збагаченню словникового запасу учнів, розвитку культури усного і писемного мовлення. Повноцінне оволодіння основними поняттями з морфології, такими, наприклад, як частини мови —

лексико-граматичні класи слів, кожен із яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями — один з важливих напрямів під час вивчення морфології, що забезпечує засвоєння школярами граматичної системи мови, лінгвістичної термінології, адекватно сприймається і розширює межі пізнання.

Опанування частинами мови шляхом виділення граматичних ознак слів, що належать до різних граматичних класів, розмежування родових і видових понять, класифікації морфологічних явищ спрямоване на удосконалення логічного мислення школярів. Над визначенням будь-якої частини мови потрібно працювати так, щоб учні усвідомили його логічну структуру. В учнів повинно скластися цілісне уявлення про найважливіші ознаки частин мови, тому у визначеннях за допомогою узагальнюючих таблиць як засобу інтенсифікації навчального процесу, насамперед дається вказівка на більш загальне родове поняття, складовою частиною, видом якого є те, що підлягає визначенню. Потім наводяться часткові але істотні ознаки, що обмежують обсяг лінгвістичного поняття і тим самим уточнюють, конкретизують його. Учителеві необхідно наголосити, що розрізнення частин мови за допомогою граматичних питань не є головним. Адже на одні й ті ж питання відповідають на різні щодо семантичної суті слова: на питання хто?, що? — іменники, займенники; на питання який? — прикметники, порядкові числівники, займенники; на питання чий? — прикметники, займенники, а контексті — форми іменників. З іншого боку слова, що належать до однієї частини мови — прикметники, числівники, займенники і прислівники — відповідають на різні питання. У багатьох випадках граматичні питання, що можуть бути поставлені до слова не збігаються з смисловими питаннями, що визначають його зв'язок з іншими словами у тексті (кого? — брата, чия хата? — хата братова; куди поїхали? — до брата, де зустрілися? — у брата), тому орієнтуватися тільки на граматичне питання, не враховуючи сукупності ознак лінгвістичного поняття, не можна, оскільки між фактами дійсності і фактами мови зв'язок не механічний, а діалектичний.

Вивчаючи нове поняття, необхідно зберігати цілісну структуру мови. Для керування процесом формування лінгвістичних понять, правильної організації пізнавальної діяльності учнів, необхідно чітко уявляти собі, що таке поняття, розуміти особливості процесу оволодіння ним та встановити умови, за яких засвоєння відбуватиметься більш результативно.

Як зазначають Д. Богоявленський та П. Гальперін процес формування мовних понять спирається на ряд розумових операцій — аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та систематизації.

Засвоєння лінгвістичних понять — процес тривалий, який включає сприйняття точної інформації оволодіння прийомами роботи щодо засвоєння поняття, щодо словесного, усного й писемного відтворення вивченого. Організуючи роботу над формуванням понять, вчитель спирається на лінгвістичну природу досліджуваного поняття, на психолого-дидактичні особливості процесу засвоєння знань школярами, на взаємозумовленість мовного і розумового розвитку учнів, роль граматичних знань у мовній практиці.

В лінгвістичних поняттях узагальнені суттєві ознаки мовних явищ. Отже, процес роботи над засвоєнням поняття, перш за все, повинен включати аналіз певного мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак досліджуваного явища. Вчитель чітко визначає для себе його істотні ознаки поняття, з урахуванням програмних вимог, уточнює, з якими ознаками (істотними або несуттєвими) необхідно познайомити учнів, який краще використовувати теоретичний матеріал, які методичні форми, прийоми і засоби навчання (рис.2.).

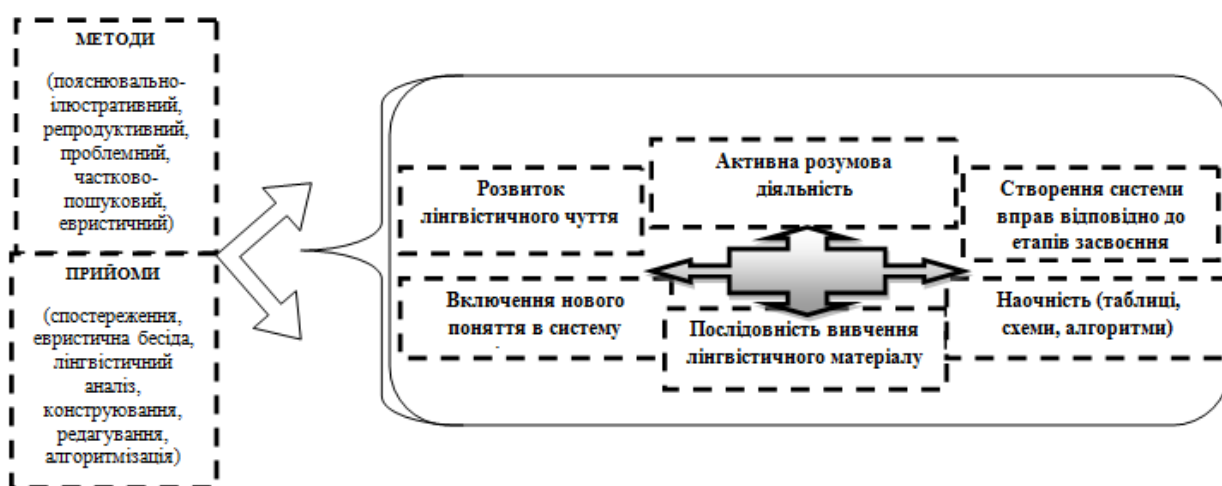

Рис.2. Методичні умови ефективно організації роботи над формуванням лінгвістичних понять в учнів ЗНЗ у процесі вивчення морфології

Для забезпечення високого рівня засвоєння учнями лінгвістичних понять потрібно знати не тільки особливості процесу засвоєння, але й шляхи здійснення відповідно до конкретних умов та етапів, які висвітлено нище.

Після демонстрування учням різних мовних явищ, шляхом пошукової роботи, яка спрямована на розпізнання нового лінгвістичного поняття поряд з раніше вивченими (*перший етап роботи над поняттям*) та процесу аналізу мовного матеріалу будуть виділені істотні ознаки досліджуваного поняття (*другий етап роботи над поняттям*), необхідно встановити між

ними зв'язок, співвіднести їх між собою, як властивості одного і того ж поняття, ввести термін (*третій етап роботи над поняттям*).

Введення терміна та розкриття його характерних ознак ще не гарантує розуміння поняття учнями. Необхідно, щоб учні вміли точно формулювати визначення поняття і переносити ознаки поняття на новий мовний матеріал, тобто вміли розпізнавати досліджуване поняття і застосовувати знання в мовній практиці. Тому на *четвертому етапі* проводиться робота над точністю формулювання визначення, на *п'ятому* — вправи на розпізнання досліджуваної категорії серед інших; в учнів формуються вміння оперувати поняттям з метою вирішення практичних завдань (для точного вираження думок, правильного оперування лінгвістичним поняттям).

Показниками засвоєння морфологічного поняття є:

- ✓ знання, що допоможуть відрізнити дану категорію від схожої;
- ✓ вміння застосовувати правила та наводити приклади;
- ✓ навички користуватися знаннями в ситуаціях творчого характеру.

Для прикладу ми пропонуємо зразки вправ відповідно до згаданих методичних рекомендацій та етапів формування лінгвістичних понять під час вивчення іменних частин мови.

Іменник (прикметник, числівник, займенник) як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

1. Перший етап

Спостереження над мовним матеріалом

Прочитайте текст. Поясніть його заголовок. Визначте тему й основну думку. Поміркуйте, чому слово «неуважність» взято в лапки? Про яку «неуважність» йдеться у тексті? Свої думки обґрунтуйте.

«Неуважність» учених

Про «неуважність» вчених складено багато усмішок.

Одна з них розповідає, буцімто французький учений Ампер ішов якось Парижем, поринувши у роздуми. Аж раптом на очі йому трапила гладенька чорна дошка. Учений дістав з кишені крейду і, ніскільки не дивуючись, звідки та дошка посеред вулиці могла взятися, заходився обчислювати.

Навіть коли дошка зрушила з місця, учений не звернув на це уваги. Він продовжував писати на ній і тоді, коли за чудернацькою дошкою довелося не тільки йти, а й бігти!

Як виявилось потім, за дошку «неуважному» вченому правила задня стінка карети.

Однак поміркуємо над цим прикладом краще. Те, що, на перший погляд, свідчить про неувважність, говорить якраз про... виняткову зосередженість учених! Адже неувважним вважають того, хто, помічаючи дріб'язкове, не зауважує головного. Головним же для Ампера було не те, на чому він пише, а те, що він пише. (З журналу.)

Випишіть з першого й третього абзаців іменні частини мови. Поставте до них запитання. Визначте синтаксичну роль. Яке значення виражає кожна з них?

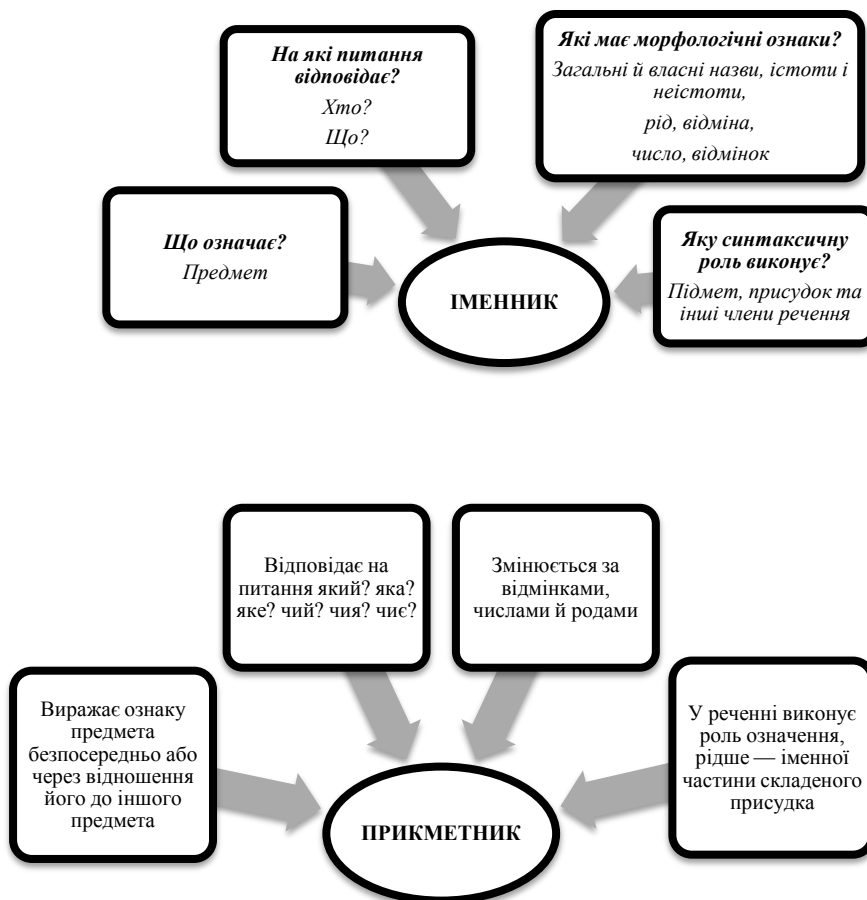
✓ Рубрика «Пильність і фантазія»

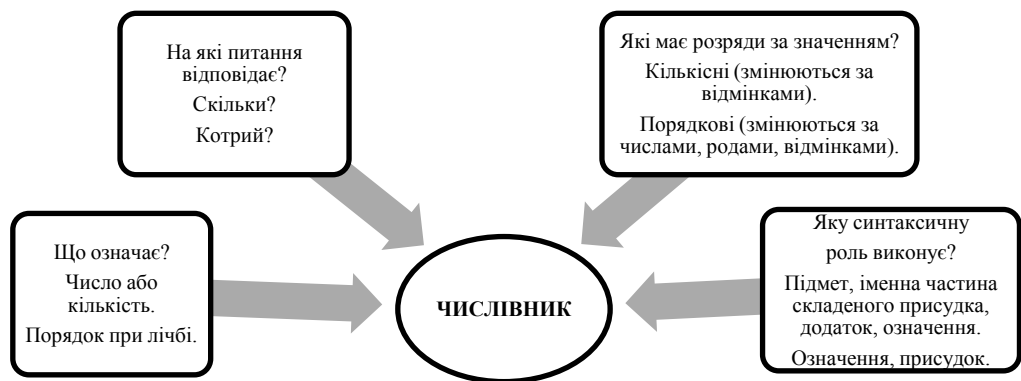
Яка з іменних частин мови була не вжита у тексті? Можливо саме цією частиною мови послуговувався Ампер у своїх записах. Поміркуйте й запишіть двома-трьома реченнями, що міг обчислювати Ампер. Використовуйте визначену вами й пропущену у тексті частину мови.

2. Другий етап

Коллективне опрацювання опорної схеми

Розгляньте таблицю.

Дайте відповіді на запитання:

1. Що називається іменником (прикметником, числівником, займенником)?
2. У якому розділі науки про мову вивчаються іменні частини мови?
3. На які питання відповідають згадані частини мови?
4. Які морфологічні ознаки їм властиві?
5. Яку синтаксичну роль виконують?

3. Третій етап

Лінгвістична гра «Зміна ролей»

Уявіть ситуацію, що вам доручили розказати учням 6 класу про іменні частини мови. Поміркуйте:

- ✓ які морфологічні ознаки іменника постійні, а які змінні;
- ✓ що спільного й відмінного в значенні, морфологічних ознаках та синтаксичній ролі прикметника і іменника;
- ✓ що спільного й відмінного в значенні, морфологічних ознаках та синтаксичній ролі числівника та іменника, числівника та прикметника;

- ✓ що спільного й відмінного в значенні, морфологічних ознаках та синтаксичній ролі займенника й іменника, займенника й прикметника, займенника й числівника ?

Складіть зв'язне висловлювання і розкажіть своїм однокласникам.

4. Четвертий етап

Дослідження-відновлення

Прочитайте. Відновіть текст, уставивши на місці крапок потрібні за змістом слова у відповідній відмінковій формі, числівники запишіть словами (див. довідку).

Чудо-словники

Усі назви того самого предмета зветься ... . Якщо зібрати слова мови з усіма можливими їх синонімами, вийдуть ... . Колись, за давніх часів, цим любили займатися араби, що очолювали ... життя народів Близького Сходу. Письмові джерела розповідають, що арабський мовознавець аль-Фірузабаді склав словник із 60 томів, а за іншими даними — із **100** томів. Якщо навіть прийнята за ... першу цифру, ... перевершить усі наші уявлення про словники. Адже в кожному томі словника було подано ... синонімів. Наприклад, меч мав **500** назв, лев — стільки ж, а для верблюда знадобилось аж **1000** слів!

Щоправда, араби називають верблюдів, левів та інших тварин по-різному, залежно від ... .., масті, породи. (А. Матвієнко.)

Довідка: вірогідна (у формі знахідного відмінка), синоніми (у формі орудного відмінка), культурне (у формі називного відмінка), вони (у формі родового відмінка), чудо-словники (у формі називного відмінка), вона (у формі називного відмінка), сотня (у формі родового відмінка), вік (у формі родового відмінка).

Назвіть загальне значення, морфологічні й синтаксичні ознаки дібраних слів.

5. П'ятий етап

Творча робота «Поклик пера»

Розгляньте картину. Відкладіть її подалі. Не замислюючись, опишіть в 5—7 реченнях, що на ній зображено. Знайдіть у тексті іменні частини мови. Дайте усну характеристику 2-3 іменникам (прикметникам, числівникам, займенникам), скориставшись схемою, розглянутою на початку уроку.

Щодо додаткових морфологічних вправ, що сприяють формуванню лінгвістичних понять під час вивчення граматики, то особливо ефективні ті з них, що стосуються розрізнення іменних частин мови, граматичного

значення, граматичної форми, правильного вживання роду, числа, відмінка та ін..

ІМЕННИК

✓ Коментоване письмо

Прочитайте та спишіть текст. З'ясуйте, до яких частин мови належать виділені у тексті слова.

Справжній **папір**, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали писати **книги**, бо вони були рукописні. А це було довго й дуже важко,— одну книжку переписували іноді кілька років.

Минуло ще багато **часу**, поки з'явилися друковані книжки.

Тепер книжка — всюди поруч з нами. Вона — наш друг і порадник. Шануйте її, **друзі**, любіть і бережіть, у неї вкладено велику **працю** багатьох людей. (За О. Єфімовим.)

Дайте відповіді на питання:

1. Які частини мови є самостійними, а які — службовими?
2. За якими ознаками ви розрізняєте частини мови?
3. Чим відрізняється граматичне значення слова від лексичного?
Пояснити це на прикладах.
4. Яке значення називається граматичним? Навести приклади.

✓ Гра «Утвори слово»

*Утворіть від слів **сонце, краса, сміливість, розум, талант** різні частини мови, визначити їх. Уведіть 4–5 слів у творче завдання на тему «Чим я можу надихати довколишніх».*

ім. прикм. присл. дієсл.

Зразок: радість — радісний, радісно, радіти.

✓ Виконання пізнавального завдання аналітичного характеру

Запишіть іменники. Визначіть рід кожного. Аргументуйте свій вибір.

Синиця, молодість, шампунь, пюре, хвилина, невістка, крик, портъє, денді, шимпанзе, казино, сусіда, резюме, роботяга, метро, кава, піч, поні, пенсне, осика, юність, самоучка.

Розберіть два іменники спільного роду за будовою. Наведіть власні приклади іменників спільного роду. Уведіть їх у самостійно складені речення.

✓ Вибірково-розподільчий диктант

Запишіть іменники у дві колонки: 1) ті, що вживаються тільки у формі однині; 2) ті, що вживаються лише в множині.

Суми, вершки, селянство, фарфор, малина, іменини, ворота, пісок, хитрощі, чорнило, мед, сіни, сміливість, фінанси, жнива, гречка, розквіт, мужність, ножиці, двері.

✓ **Лінгвістичне повідомлення з творчим завданням**

Поміркуйте, чи всім мовам притаманний кличний відмінок? Складіть лінгвістичне повідомлення та підтвердіть свої міркування спираючись на наукові розвідки.

Складіть та запишіть список своїх учителів. Прізвище, ім'я та по батькові поставте у формі кличного відмінка.

УВАГА!

Після перевірки завдання у класі обведіть цю вправу у зошиті яскравим маркером й пам'ятайте, що говорити потрібно грамотно!

✓ **Розподільний диктант з елементами дослідження**

Розподіліть іменники II відміни за групами. Провідмінійте виділені іменники в однині та множині.

Абітурієнт, вітер, колібри, парламент, ледащо, мемуари, горобець, різьбяр, олівець, атом, міщанин, малятко, обрій, волонтер, гілля, явище, день, степ, озеро, коваль, морж, плече, марш.

Поміркуйте, які типи відмін іменників груп (тверда, м'яка, мішана) не мають. Чи знайшли ви у вправі слова, які не належать до другої відміни? До якої відміни вони належать? Складіть пам'ятку про те, які слова до відмін не належать, використовуючи слова з вправи за приклади до правил.

ПРИКМЕТНИК

✓ **Вибіркова робота з творчим завданням**

З наведених прикметників підкресліть ті, що не утворюють ступенів порівняння. Свій вибір аргументуйте.

Апельсиновий, пахучий, довжелезний, міцний, оксамитовий, недобрий, свіжий, заширокий, жовтавий, нічний, могутній, космічний, широкий.

Складіть невеличкий текст на 5-7 речень, використовуючи всі подані прикметники. Ті, що утворюють ступені порівняння, вживайте у формі найвищого ступеня.

✓ **Навчальне редагування**

Прочитайте словосполучення. Знайдіть помилки, обґрунтуйте вашу думку. Запишіть правильний варіант. Визначте граматичні ознаки прикметників.

Самий крайній, саме важне, більш темніший килим, самий головний, найменший, найблизкіший, поганіший, гарніший.

ЧИСЛІВНИК

✓ **Дослідження — творче конструювання**

Поєднайте числівники з відповідними іменниками. Утворені словосполучення введіть у самостійно складені речення. Визначте синтаксичну роль числівників. Провідмініайте виділені числівники.

Тридцять сім, дві тисячі триста вісімдесят, мільйон, **чотири п'ятих**, одинадцятєро, півтораєта, кількаєдєсят, **три мільйони п'ять тисяч двієті сім**.

Дерево, пиріг, людина, відсоток, мішок, ученє, кілограм, погляд.

✓ **Дослідження — творче конструювання**

Від поданих чисел (якщо це можливо) утворіть збірні числівники. Два-три з них уведіть до самостійно складених речень. Визначте морфологічні категорії та синтаксичну роль 2-3 числівників на вибір та числівника, який збірності не утворює.

1, 2, 7, 15, 19, 20, 30.

ЗАЙМЕННИК

✓ **Лінгвієтична гра «Знайди зайве та доведи»**

Знайдіть в кожному ряді слів зайвий займенник. Свій вибір обґрунтуйте.

Приклад:

Я, ти, ви, він (займенник **він** змінюється за родами, числами й відмінками, решта займенників — лише за числами, відмінками).

1. Той, цей, такий, стільки.
2. Твій, їхній, мій, кожний.

3. Весь, сам, такий, інший.
4. Ніхто, всякий, ніщо, нічий.
5. Хто, який, що, скільки.

✓ **Дослідження-відновлення**

Запишіть прислів'я, вставляючи потрібні за змістом займенники, визначте їх синтаксичну функцію та відмінкову форму. 2-3 займенники провідміняйте.

1. Від добра ... не тікає. 2. ... мови своєї цурається, хай сам ... стидається.
3. ... робить криво, ... ходить певно. 4. ... не вір, то й ... не зрадить. (Нар. творчість).

Складіть у зошиті пам'ятку: «Особливості відмінювання займенників, співвідносних з іменниками».

Правильно сформований понятійний апарат впливає не лише на розвиток інтелектуальних здібностей та моральних якостей учнів, а й передбачає ще одну якісну закономірність: засвоївши основи граматики, школярі легко сприйматимуть зміст інших розділів мови.

Література

1. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 239 с.
2. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. В сб.: Исследования мышления в современной психологии / П. Я. Гальперин М.: Наука, 1966.— С. 236—276.
3. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / Колектив авторів за редакцією М. І. Пентилюк: М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.. — К.: Ленвіт, 2004. — 400 с.
4. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012—2021 роки [електронний ресурс]. — Режим доступу: (<http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>)
5. Омельчук С. А. Психологічні передумови формування дослідницьких здібностей учнів основної школи в процесі вивчення морфології української мови / С. А. Омельчук // Вісник Луганського

- національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки: зб. наук. праць. — 2010. — № 22 (209), частина II. — С. 99—104.
6. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. — [2-ге вид.]. — К.: Вид-во «Укр. Енцикл-я» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
  7. Українська мова. 5—12 класи: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / укладачі: Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьолова, Я. І. Остаф; за ред. Л. В. Скуратівського. — К.: Ірпінь: Перун, 2005. — 176 с.